

Тищенко К. М.

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри мов і літератур Близького та Середнього Сходу
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДЕРБЕНТСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНСЬКИХ МОВНИХ КОНТАКТІВ

З тривалих мовно-історичних студій випливає, що з-поміж трьох масивів мовних знаків (топоніми, прізвища, запозичення), істотних для відновлення історії мовних контактів, провідним є перший. Після виявлення історичних зв'язків у топонімії для їхнього доведення і дальшої аргументації виникають підстави залучати дані прізвищ, лексичних проникнень і запозичень. Цю послідовність дій витримано при систематизації нової концепції історії українських мовних контактів, викладеної у двох енциклопедичних томах автора загальним обсягом 1728 с. [1; 2].

Тепер при цілеспрямованому пошуку мовно-історичних впливів Кавказу в топонімії України помічено слід середньовічних зв'язків з Бабом-Дербентом, Кабалаком, Ширваном [3] (пор. *Бабинці, Дерев'янки, Кобеляки, Черевані*), а далі й Закавказзям [4]. Помітна частина топонімів України являє собою рекурентні синхоричні репліки реалій-прототипів, засвоєних упродовж тривалих мовних контактів. В ролі прототипів топонімів-реплік опиняються вихідні (ініціальні) топоніми країни-донора, персоналії та суспільні реалії. Їхні реальні історичні зв'язки у соціумі-донорі є підставою для сполучення їх в одну етномовну підгрупу. З занепадом у мовно-історичній пам'яті соціуму-отримувача реальної картини подій зі справжніми прототипами їхні топоніми-репліки різною мірою зазнають дії народної етимології, що видно з написання топонімів у документах XV – XIX ст. [5].

Серед прототипів топонімів-реплік дербентського вектора в Україні виявлено декілька етномовних підгруп у складі єдиного мовно-історичного цілого. Це зумовлює і відповідний розподіл їхніх похідних – топонімічних реплік в Україні:

1. Топонімічні репліки в Україні прототипів *арабського кола* – *Яструбне, Яструбуцина, Самара; Васьковичі, Ващенки, Магдин, Сопошин, Сапогів, Сажки, Пересаж, Саджівка, Йосипівка; Кіблицьке, Росолівці, Переросле, Перерісль, Ромодан, Ромоданівка, Мирча, Мірча, Милопілья, Миргород, Омильне, Чижі, Чижки, Городжів, Гаражівка, Закітне, Михнівка, Кияшки, Коломия, Мочульня* (пор. Ясріб, Самара; аль-Васік, аль-Магді, ас-Сафах, Саджиди, Йусуф; кібла, расул, Рамадан, амір, 'аміл, джиз'я, харадж, закат, міхна, кияс, каламі, маджхул) [6; 4].

2. Топонімічні репліки в Україні прототипів *перського кола* – *Добростани, Райгород, Радовель, Морокине, Горгани; Соснівка; Зарваниця, Дронівка* (пор. Табаристан, Рей, Ардабіль, Марага, Гурган; Сасаніди; Зурван, дрон).

3. Топонімічні репліки в Україні прототипів *грецького кола* – р. *Ірклій, Тарандинці; Петрики, Калигірка* (пор. Гераклея, Таранта; патрикії [3], калогери).

4. Топонімічні репліки в Україні прототипів *сирійсько-арамейського кола* – *Рачинці, р. Росава, Росохуватка, Сорокотичі* (Ракка, Росафа-абад; саракоти) [6].

5. Топонімічні репліки в Україні прототипів *хозарського кола* – *Козаровичі, Козарівка, Саливонки, Селиванове* (пор. хозари, селіфан ‘посада у хозар’ [3]).

6. Топонімічні репліки в Україні прототипів *кавказького кола* – *Кобаки, Кобці, Червонка, Шекли, Щекичин, Бабичі, Бабинопілля, Сторонибаби, Кобеляки, Кобиляки, Коблики, Філонівка, Филянівка, Шапрани, Кондакове* (пор. Кабк, Ширван, Шеккі, аль-Баб, Кабалака, Філан, Шабран [3], Кандак/Мінгечаур [7, с. 31]).

7. Топонімічні репліки в Україні прототипів *вірменського кола* – *Полтава, Келеберда, р. Двини, р. Двиняча = Дзвиняча, Звенигород, Звенигородка, р. Давилець, Дивлин, Ганнівка, Ганнопіль, Ковтуни, Ковтунівка, Ковтунове. Керниця, Говори, Гавареччина, Деренковець, Дреники, Сьомаки, Семаки* (Партав/Барда’а, Двин/Дабіль, Ані, Ковтун; Мовсес Коренаці; вірм. гавар ‘округ’, дерен ‘монастирський учень’ і ім’я власне вірм. Дереник, груз. сомехі ‘вірмен’) [4].

Яскравою подією стала ідентифікація вірменської історичної реалії *дереник* при атрибуції групи назв р. Хорабра як реплік вірм. Գրքրքր ґрабар: р. *ХОРАБРА* гирло у с. СТЕБлів Чк КОРСУНЬ-Шевч. Хурсан: ЧЕРВОНЕ Ширван, ДЕРЕНКовець ім. ос. вірм. Дереник Դերնիդիլ від Դրնն «Վանքի ւան» /ванкі сан/ церковний учень, див., напр., [ru.wiki/Список армянских имён], букв. «монастирський вихованець» [4, с. 128]. В Україні є низка упізнаваних назв від цієї основи: *Деренюха* Кр2, пот. *Деренок* ІФ, *Дреники* Жт, *Дернаки* Лв, *Деренковець* Зк, Чк, *Дранка* Вн, *Драниця* Чв – щоразу у переконливих топонімічних контекстах з синхоричними назвами-репліками.

8. Топонімічні репліки в Україні прототипів *грузинського кола* – *Богородчани, Сорокопанівка* (Баґратида, Ширакаван).

З аргументації дослідження: сучасна топоніміка практично нічого не знає про обставин появи назви с. *Грузинівка* Дп Кринички. Лише контекстуальний аналіз виставляє незборимий аргумент – *назву сусіднього села і залізничної станції СОРОКОПАНівка*. Її імовірний прототип вірм. Շիրսվազիցի Ширакаван. Історизм аргументу полягає в

тому, що 885 р. у м. Двин був коронований Ашот I – як цар вірмен і **грузин**; тоді ж столицю й перенесено з Двина до **Ширакавана**. Позірним парадоксом виглядає те, що, розглянуті нарізно, назви двох сусідніх «елементарних» географічних об'єктів непояснимі. Однак, здавалося б, у складнішому взаємозв'язку прототипи обох сусідніх назв виявляються синхоричними, та ще й синхронічними (!). Саме тому позірні складніший топонімічний комплекс з двох об'єктів, позначених окремо незрозумілими назвами, – мікроконтекст – завдяки сусідству обох назв (і їхньому взаємному свідченню одна про одну) дістає реалістичну прив'язку до збереженої з інших джерел картини історичних подій.

● **Сорокопанівка Ширакаван** Дп КРИНИЧки Խորենացի Хоренаци (> 640): **ГРУЗИН**івка 885 р., (вірм. Շիրակաշակ Միրակաւան, столиця Грузії у **890–928 тільки**), ЗЕЛЕНий Яр Селена; **ЧЕРВОН**ий ЯР Ширван, ТЕПЛІвка ?Тифліс, ПОТОКи фатх, МИРНЕ, КАТЕРИНопись Катарзена, БОЛТ**ишки** балад місто + Іса (є і БОВТишка), КОЗОДУБ газі + човен, КОРОБчине араб; ● **Сорокопень** Ширакаван Жт ОВРуч обре авари: **ЧЕРВОН**ка Ширван, **ЧЕРВОН**осілка, ЗаБОЛОТЬ балад, ЯСЕНець ясин, НАГОРЯНИ агаряни, КОРЕНівка Коран, **КРАС**Носілка Хурсан, **МАГД**Ин Магді, **РАК**івщина Ракка, ХАЙЧа хайк вірмен 2 **КОБИЛ**ин Кабала, **МОЧУЛЬ**Ня маджхул невідомі, **РОМА**ни вірмени.

9. Впливи в Україні мов *тюрко-огузького кола* – прізви. *Галайда, Галамаха, с. Галагурівка, Гологори*, при нп *Калайдівка, Коломак* [8, с. 177–179], прізви. *Калакура*.

Схему асиміляції місцевих груп меншин розглянуто у працях 2015 р. [9]. Перелічений у теперішніх тезах склад груп мов-донорів уже намічено в публікації 2019 р. про впливи мов Степу [8]. Однак там вони ще не поєднані з історичною роллю для України Дербентського коридору. Епохальність цього шляху з Наддніпрянщини до Закавказзя помічена й осмислена лише у недавніх статтях, які продовжують тему степових зв'язків топонімії України [10].

Друга група аргументів дослідження – частина уперше історично інтерпретованих однокореневих з топонімами *прізвищ* – зі статистикою і картами їхнього поширення [1, с. 667–808]. Третя група аргументів – синхоричні за походженням лексеми: запозичення й проникнення, протиставлені В. Мартиновим (1989). Цей матеріал зміцнює етимології, опрацьовані для опорних топонімів.

Список використаних джерел:

1. Тищенко К.М. Іншомовна історія українців. 2300 запозичених реалій античності й середньовіччя у мові, топонімах і прізвищах. Київ-Броди, 2018. 816 с.
2. Тищенко К.М. 42 епохи українських мовних контактів. Енциклопедія 3000 запозичених реалій античності й середньовіччя у мові, прізвищах і топонімах. Київ-Броди, 2020. 912 с.
3. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X–XI веков. Москва, 1963. 266 с.
4. Тищенко К.М. Візантійські греки й вірмени на Ромні та Сеймі. *Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 9.* Суми, 2020. С. 122–160.
5. Словник гідронімів України. Київ, 1979. 781 с.; Словник мікрогідронімів України. Київ, 2004. 448 с.
6. Тищенко К.М. Сирійський пласт топонімії України візантійського часу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури.* 2020. № 1(26). С. 37–44; Тищенко К.М. Топонімічний слід арабів-християн у Східній Європі: нові дані до витоків сучасних національних ідентичностей. *Національна ідентичність в мові і культурі. Матеріали XIII міжнародної конференції.* 2-3.04.2020. Збірник тез. Київ: МАУ, 2020; Тищенко К.М. Топоніми Бистрик, Білокопитове, Шалигине, Яструбщина виникли у арабо-візантійський час. *Сіверщина в історії України.* Вип. 13. Глухів-Київ, 2020. С. 103–108.
7. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э. Москва–Ленинград, 1959. 391 с.
8. Тищенко К.М. Мовне дзеркало правічного степу. Україна. *Наука і культура.* Вип. 37. Київ, 2019. С. 172–217.
9. Тищенко К.М. Асиміляція середньовічних меншин до української мовної спільноти. *Український глотогенез. Матеріали міжнародної наукової конференції.* Житомир, 2015. С. 38-67; Тищенко К.М. Половецький світ як транслятор давніших етнічних впливів. *Мовні і концептуальні картини світу (КНУТШ).* Вип. 55. Ч. 1. Київ, 2015. С. 342–359.
10. Тищенко К.М. Український Східний світ: Галамаги, витязі (1). *Дивослово.* № 6, 2020. С. 31–40; Тищенко К.М. Український Східний світ: Галамаги, витязі (2). *Дивослово.* 2020. № 7-8, С. 27–36.